

**СОЗОЛОГІЧНА ОЦІНКА ЧЕРВОНОКНИЖНИХ ВИДІВ
РОСЛИН ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

П. М. Дем'янчук

dempetrom@gmail.com

*Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка,
м. Тернопіль, Україна*

Р. Л. Яворівський

forik-botan@i.ua

*Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка,
м. Тернопіль, Україна*

Флора Тернопільської області, з огляду на свої багатство і різноманітність географічних елементів, з давніх часів привертала до себе увагу багатьох вчених. Її дослідженню присвятили свої наукові праці багато поколінь ботаніків-флористів, систематиків, геоботаніків, ботаніко-географів, дослідників історії розвитку рослинного світу. Передусім назвемо тих із них, хто заклав основи вивчення флори досліджуваного регіону, це зокрема В. Бессер, А. Андржейовський, А. Рогович, А. Слендзінський, Б. Блоцький, Г. Запалович, Ш. Вердак, В. Шафер, Й. Мотика та ін. Новітні дослідження флори Тернопільської області представлені в роботах багатьох українських ботаніків, де подао відомості про нові та рідкісні види рослин, поширення ендемічних, диз'юнктивних і погранично-ареальних раритетних видів та проблеми їх охорони, особливості і видовий склад флори окремих районів краю (Б. Заверуха, О. Кагало, Г. Куковиця, О. Корінько, Г. Оліяр, І. Мороз, В. Мельник, В. Шиманська, М. Барна, С. Зелінка, Н. Мшанецька, Н. Шанайда, Р. Яворівський, Н. Лісова та ін.).

На основі аналізу літературних джерел, результатів проведених польових досліджень, критико-таксономічної обробки гербарного матеріалу фондowego гербарію кафедри ботаніки та зоології ТНПУ ім. Володимира Гнатюка нами встановлено, що флора Тернопільської області нараховує 1517 видів вищих судинних рослин, із них 119 (7,84 %) занесені до «Червоної книги України. Рослинний світ (2009)».

До міжнародних списків рослин, що потребують охорони включено 54 види, в тому числі: 7 – до Червоного списку рослин (МСОП), що перебувають під загрозою зникнення в світовому масштабі.; 8 – до Європейського Червоного списку [18]; 10 – до Додатку 2 Бернської конвенції [8].

Вихід у світ третього видання ЧКУ [17] потребує нового критичного перегляду раритетної компоненти флори області з метою встановлення реального статусу видів, що наведені для її території у цьому виданні. На жаль, далеко не всі з тих видів рослин, що наведені у ЧКУ, нині ще можна побачити на теренах області, крім того, деякі з них наведені, як і в попередніх виданнях, помилково. Разом з тим очевидно, що деякі раритетні види в регіональній флорі належать до категорії зниклих у природних умовах, або таких, що знаходяться на межі зникнення й представлені депресивними популяціями в 1–2 оселищах.

Значна кількість раритетних видів рослин належать до третинних (неогенових) та льодовикових реліктів, що збереглися до цього часу на території Тернопільської області (*in situ*) в одиноких або нечисленних оселищах. Вони є живими свідками неодноразових змін умов існування (палеокліматичних, палеогеографічних і палеофітобіотичних), які мали місце в геологічному минулому, і які, безумовно, слід старанно оберігати, в першу чергу – як пам'ятки історії рослинного світу.

До третинних реліктів, свідків колишньої субтропічної рослинності на території області, належать: аконіт Бессера (*Aconitum besserianum* Andr. ex Trautv), беладонна звичайна (*Atropa bella-donna* L.), бруслина карликова (*Euonymus nana* M. Bieb.), водяний горіх плаваючий (*Trapa natans* L. s.l.), відкасники осотоподібний (*Carlina cirsioides* Klokov) і татарниколистий (*C. onopordifolia* Besser ex Szafer, Kulcz. et Pawl.), зозуліні черевички справжні (*Cypripedium calceolus* L.) та ін. Посиленої охорони потребують, також, релікти льодовикового періоду, які мігрували з Карпат в період зледеніння (білоцвіт весняний – *Leucojum vernum* L., місячниця оживаюча – *Lunaria rediviva* L., чина гладенька – *Lathyrus laevigatus* (Waldst. et Kit.) Fritsch), та ті що прийшли з півночі (переміщувалися синхронно з просуванням материкового зледеніння з півночі на південь) і залишились на території області після відступу льодовика (товстянка звичайна – *Pinguicula vulgaris* L., шолудивник королівський – *Pedicularis sceptrum-carolinum* L. та ін.) [12]. Загалом, частка реліктів становить 47% від усіх червонокнижних видів рослин, що зростають на теренах області.

Повсюдної охорони потребують Зозулинцеві – *Orchidaceae*. Вони представлені 33 видами, які складають майже 90 % від усієї кількості видів цієї родини відомих на Волино-Поділлі. Це єдина родина у флорі нашої держави, всі представники якої занесені до ЧКУ.

Зважаючи на велику наукову і практичну цінність цих видів

рослин, необхідно провести ґрунтовний облік всіх наявних місцезростань та забезпечити ці високодекоративні види надійною охороною задля збереження їх для нащадків.

У структурі раритетного флорогенوفонду Тернопільської області особливе місце належить ендемікам, яких ще називають «зеленими перлинами» рослинного світу. Усі вони заслуговують на ретельну охорону, оскільки є древніми генетичними комбінаціями – цінним генофондом дикої флори [1]. До ЧКУ занесено 23 види ендемічних видів рослин різної категорії рідкості. Хоча багатьом із них, на перший погляд, не загрожує зникнення, адже зростають вони переважно на природоохоронних територіях, втім, незважаючи на це, на багатьох із цих ділянок продовжується сінокосіння, випас худоби, випалювання, неконтрольований збір деяких із них як лікарської сировини тощо. Тому небезпека їх втрати все таки існує. Беручи до уваги цей факт, необхідно запровадити більш суворі заходи охорони, оскільки існує ціла низка ендемічних видів відомих лише з 1–2 місцезнаходжень [1, 7, 12 та ін.]. А відтак, саме вони потребують невідкладної дієвої охорони, щоби не втратити їх назавжди з генофонду української флори, як це сталося, наприклад, із сонцenasінником таємним (*Heliosperma arcanum* Zapal), відомого з опису Г. Запаловича [20] з околиць Заліщиків, де цей вид зростав на крутому лівому березі р. Дністер. У названому локалітеті його не знаходили з 1933 р. На сьогодні вид вважається зниклим («Extinct, EX» за категорією IUCN [18]), тобто втраченим для світової флори назавжди; неодноразові спроби віднайти рослину в природі не дали позитивних результатів.

До ендеміків, які знаходяться на грані зникнення належать: аконіт несправжньопротиотруйний (*Aconitum pseudanthora* Błocki ex Pacz.), аконіт Бессера (*Aconitum besseranum* Andr. ex Trautv.), береза Клокова (*Betula klokovii* Zaverucha), таволга польська (*Spiraea polonica* Błocki.), шавлія кременецька (*Salvia cremenecensis* Besser), язичник сивий (*Ligularia grauca* (L.) J. Hoffm.), очиток застарілий (*Sedum antiquum* Omelcz et Zaverucha), рутвиця гачкувата (*Thalictrum uncinatum* Rehm.), зіновать Блоцького (*Chamaecytisus blockianus* (Pawł.) Kl?sk.), зіновать подільська (*Chamaecytisus podolicus* (Blocki) Klask.) [1, 6].

Унаслідок екстенсивного способу господарювання і нищівних технологій суцільного вирубування лісів, меліоративних робіт тощо, що мали місце за радянської доби, з території Тернопільської області зникли: сальвінія плаваюча (*Salvinia natans* (L.) All.), відома з опису

С. Зелінки з с. Лежанівки Гусятинського району [4]; марсilea чотирилиста (*Marsilea quadrifolia* L.), відома за гербарними матеріалами середини ХХ ст. з околиць м. Заліщики [1] і с. Угриньківці Заліщицького району [4]; гронянка ромашколиста (*Botrychium matricarifolium* (A. Braun ex D?ll) W.D.J. Koch), відома лише за гербарними зразками з околиць м. Кременця (Траутфеттер, 1858: LW) [11]; гронянка віргінська (*Botrychium virginianum* (L.) Sw.), відома за зборами Ю. Мотики [19] з пограниччя сучасної Рівненської і Тернопільської областей; головатень високий (*Echinops exaltatus* Schrad.) з окол. с. Більче-Золоте Борщівського району (Błocki 1912: LW); шолудивник королівський (*Pedicularis sceptrum-carolinum* L.) з окол. смт Гримайлів Гусятинського району (Trusz s. dat.; LW); осока дводомна (*Garex dioica* L.) – у Тернопільській обл. була знайдена на моховому болоті в м. Кременець [9], а також плодоріжка пірамідальна (*Anacamptis pyramidalis* (L.) Rich.), зозулинець прикрашений (*Orchis signifera* Vest), сокироносиця струнка або в'язіль стрункий (*Securigera elegans* (Pančić) Lassen або *Coronilla elegans* Pančić), сугайник угорський (*Doronicum hungaricum* Rchb.f.) і язичок зелений (*Coeloglossum viride* (L.) C. Hartm.), які не підтверджуються ні гербарними зборами, ні літературними даними вже більше 50 років поспіль, що дає підстави вважати ці види «зниклими у природних оселищах» за категорією IUCN [18].

До можливо зниклих взагалі з території Тернопільської області належить аконіт опушеноплодий (*Aconitum lasiocarpum* (Rchb.) G?yer), відомий лише з описів ХІХ – першої половини ХХ ст. [12]. Зростання цього виду у Медоборах, як це зазначено у ЧКУ, не підтверджено.

Упродовж останніх кількох десятиліть багато раритетних видів рослин скоротили свій ареал, зникнувши з окремих місць зростання на території області. Так, шивереція подільська (*Schivereckia podolica* (Besser) Andr. ex DC.) зникла з окол. м. Кременця, вітеринка нарцисоквіткова (*Anemone narcissiflora* L. (incl. *A. laxa* (Ulbr.) Juz.) – з Гостої скелі (окол. с. Вікно Гусятинського району) та товтр Гострі могили (окол. с. Остап'є Гусятинського району), вовчі ягоди пахучі (*Daphne sneorum* L.) – з окол. с. Волиці Гусятинського району, відкасинок осотовидний (*Carlina cirsioides* Klokov) – з с. Буданів Тербовлянського району, горицвіт весняний (*Adonis vernalis* L.) – з окол. м. Тернополя, береза темна (*Betula obskura* A. Kotula) – з окол. с. Сокілець, траунштейнера куляста (*Traunsteinera globosa* (L.) Rchb.) – з Бережанщини [15], зелениця сплюснута (*Diphasiastrum complanatum*

(L.) Holub) і неотіанта каптурувата (*Neottianthe cucullata* (L.) Schlechter) – з Кременеччини [5], які новітніми дослідженнями в названих місцях не підтверджені.

Із 47 червонокнижних видів рослин, що зростають на території філії «Кременецькі гори», науковцями природного заповідника «Медобори» в останні роки достовірно підтверджено лише 27 [10, 14]. Решта 20 видів рослин, які наводилися Б. Заверухою [2] для цієї території з посиланнями на дослідників початку ХХ ст. В. Бессера, І. Шмальгаузена і Ю. Мотику (відкасник татарниколистий – *Carlina onopordifolia* Besser ex Szafer, Kulcz. et Pawl., коральковець тричінадрізаний – *Corallorhiza trifida* Ch?tel., неотіанта каптурувата – *Neottianthe cucullata* L.) Schlechter, плодоріжка салепова – *Orchis morio* L., надбородник безлистий – *Epipogium aphyllum* Sw., шолудивник високий – *Pedicularis exaltata* Besser, осока затінкова – *Carex umbrosa* Host.), та подані ним як власні знахідки на г. Страхова (булатка довголиста – *Cephalanthera longifolia* (L.) Fritsch., булатка червона – *C. rubra* (L.) Rich., зозулинець пурпуровий – *Orchis purpurea* Huds.), в ур. Тарнабор (жовтозілля Бессера – *Senecio besseranus*, зозулині черевички справжні – *Cypripedium calceolus* L.) і на г. Маслятин (любка зеленоквіткова – *Platanthera chlorantha* (Cust.) Rchb., вальдштенія гравілатоподібна – *Waldsteinia geoides* L.), науковцями не виявлені. Місцезростання ще 5 видів (билинець найзапашніший – *Gymnadenia odoratissima* (L.) Rich., билинець довгорогий – *G. conopsea* (L.) R. Br., зозулинець шоломоносний – *Orchis militaris* L., глевчак однолистий – *Malaxis monophyllos* (L.) Sw., скополія карніолійська – *Scopolia carniolica* Jacq.), наведених С. Зелінкою та ін. [5] для Кременецьких гір, також не підтверджено [13]. Не віднайдено згадані види рослин і поза межами заповідної території в найближчих її околицях.

Тому охорона названих вище видів, які ще збереглись на території області в інших локалітетах, набуває особливої ваги й має важливе фітосозологічне значення.

Багато рідкісних і зникаючих у регіоні видів цінні своїми лікарськими властивостями. Тривала й безконтрольна заготівля спричинила кризовий стан їх популяцій. Майже всі лікарські рослини збираються в природних місцезростаннях, що зумовлено складністю або неможливістю вирощувати більшості з них у культурі.

Знищення загрожує багатьом ефемероїдам, які особливо інтенсивно збираються під час цвітіння в околицях міст і сіл місцевими жителями, в більшості випадків, для їх подальшого продажу. У першу

чергу це стосується видів з яскравими, ароматними квітами, зокрема: білоцвіт весняний (*Leucojum vernum* L.), зозуліні черевички справжні (*Cypripedium calceolus* L.), пізньоцвіт осінній (*Colchicum autumnale* L.), сон великий, розкритий і лучний (*Pulsatilla grandis* Wender., *P. patens* L., *P. pratensis* L.), шафран Гейфеля (*Crocus heuffelianus* Herb.) та ін.

Найнадійнішим практичним заходом стосовно охорони рідкісних і зникаючих видів рослин є створення заповідників. Однак, вони не вирішують проблеми збереження видів, які зникають внаслідок міжвидової боротьби за існування, та видів, яких на заповідних територіях немає. Тому останнім часом привертає увагу ідея інтродукційного методу охорони природи – розмноження рослин в культурі задля створення альтернативних джерел лікарської сировини, а також для реінтродукції цих видів у природні екосистеми. Така робота доволі успішно здійснюється співробітниками Кременецького ботанічного саду, зусиллями яких проведено інтродукцію цілої низки раритетних видів родини; у процесі інтродукційного впровадження перебувають більше чотирьох десятків червонокнижних види рослин.

Зважаючи на жалюгідне фінансування ботанічних садів в нашій державі, співробітникам цих установ варто зосередити свої зусилля на інтродукцію раритетних видів рослин передовсім своїх регіонів, особливо це стосується видів зниклих у природі та тих, що належать до категорії зникаючих і вразливих. Це сприятиме збереженню раритетного фітогенотипу регіональних флор, бо нелогічно займатися збереженням рідкісних і зникаючих видів рослин інших регіонів чи навіть країн, що віддалені на тисячі кілометрів, якщо держава на сьогодні не в змозі фінансувати збереження власних українських видів [16].

Зі 119 видів флори області, що представлені в ЧКУ [17] 55 видів мають вищий природоохоронний статус, ніж загалом в Україні, що становить 46% від загальної кількості червонокнижних видів рослин у флорі області. Така ситуація ще раз засвідчує необхідність особливої уваги до регіонального підходу у збереженні популяцій раритетних видів рослин.

Список використаних джерел:

1. Заверуха Б. В. Флора Вольно-Подолли и ее генезис. – К.: Наук. думка, 1985. – 192 с.
2. Заверуха Б. В. Флора и растительность Кременецких гор : автореф. дисс... канд. биол. наук 03.00.05 / Б. В. Заверуха; Ин-т ботан. им. Н. Г. Холодного. – К., 1965. – 20 с.
3. Зелінка С. В. Рослинний світ Тернопільського плато та його охорона / С. В. Зелінка, Р. Л. Яворівський., Н. В. Мишанецька, С. М. Зелінка // Укр. наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль: 1998. – С. 203-207.
4. Зелінка С. В. Рідкісні рослини Тернопільської області які занесені до «Червоної

- книги України» // *Основи екології : навч. матер. на допомогу студ., вчит. екології, любителю природи.* – Вид. 2-е, доп. / Кол. авторів; ред. В. М. Черняк. – Тернопіль: Вид-во ТДПУ ім. В. Гнатюка, 1998. – С. 63-76.
5. Зелінка С. В. Конспект флори Кременецького філіалу державного природного заповідника «Медобори» / С. В. Зелінка, Н. В. Мианецька та ін. // *Наук. зап. ТДПУ ім. В. Гнатюка. Сер. 4: Біологія.* – 1998. – № 3. – С. 11-15.
 6. Кагало О. Созологічна оцінка та перспективи охорони *Coronilla coronata L. (Fabaceae)* на Поділлі / О. Кагало, Н. Паньків // *Роль прир.-запов. терит. Зах. Поділля та Юри Ойцов. у збереж. біолог. та ландшафт. різноманіття : Зб. наук. праць.* – Гримайлів, 2003. – С. 275.
 7. Каталог раритетного біорізноманіття заповідників і національних природних парків України. Філогенетичний фонд, мітогенетичний фонд, фітоценотичний фонд / Під наук. ред. С. Ю. Поповича. – К. : Фітосоціоцентр, 2002. – 276с.
 8. Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979). – К. : Мінекобезпеки України, 1998. – 76 с.
 9. Котов М. І. Флористичні особливості пограничної смуги Опілля та Волинського лісостепу / М. І. Котов // *Бот. журн.* – Т. 12, №3. – 1955. – С. 78-89.
 10. Літопис природи. Природний заповідник «Медобори» з філією «Кременецькі гори». – Кн. 18. – Гримайлів, 2011. – С. 472-476.
 11. Мельник В. І. Види роду *Botrychium Sw. (Botrychaceae)*, рекомендовані для включення до Червоної книги України: географічне поширення та стан популяції / В. І. Мельник // *Наук. зап. НаУКМА. – Сер. Біол. та екол.* – 2009. – Т. 93. – С. 45-53.
 12. Мельник В. І. Редкіе види флоры равнинных лесов Украины / В. І. Мельник. – К, 2000. – 212с.
 13. Оліяр Г. І. Поширення та сучасний стан популяцій видів рослин «Червоної книги України» у Кременецьких горах (філія природного заповідника «Медобори») / Г. І. Оліяр // *Рослинний світ у Червоній книзі України : впровадження Глобальної стратегії збереження рослин. Матер. II Міжнар. наук. конф. (9 – 12 жовтня 2012 р., м. Умань).* – К., 2012. – С. 272-273.
 14. Оліяр Г. І. Фітораритети природного заповідника «Медобори» з філією «Кременецькі гори» в міжнародних червоних списках / Г. І. Оліяр // *Природно-заповідний фонд України – минуле, сьогодення, майбутнє. Матер. міжнар. наук.-практ. конф., присв. 20-річчю природного заповідника «Медобори» (свт. Гримайлів, 26-28 травня 2010 р.).* – Тернопіль : Підручники і посібники, 2010. – С. 460-464.
 15. *Определитель высших растений Украины* / Д. Н. Доброчаева, М. И. Котов, Ю. Н. Прокудин и др.; Редк.: Ю. Н. Прокудин (отв. ред.) и др. – Изд. 2-е. – К. : Фитосоциоцентр, 1999. – 548 с.
 16. Сіренко О. Г. Українські реалії інтродукційної роботи та «збереження» рідкісних видів рослин у ботанічних садах (аналіз) / О. Г. Сіренко // *Математичні методи в хімії і біології.* – 2014. – Т. 2, № 1. – С. 4-6.
 17. Червона книга України. Рослинний світ / За ред. Я. П. Дідуха. – К. : Глобконсалтинг, 2009. – 912с.
 18. *Red List Categories. Prepared by IUCN Species Survival Commission.* – Gland, 1994. – 21р.
 19. Motyka J. *Rozmieszczenie i ekologia roślin naczyniowych na północnej krawedzi zachodniego Podola.* – Lublin: Un-t Mari Curie – Skłodowskiej, 1947. – 400 s
 20. Zapałowicz H. *Conspetus florum Galicie criticus. Krytyczny przegląd roślinności Galicyi* / H. Zapałowicz. – Krakowie: Nakladen Akademii Umiejętności. – 1911. – Т. 3. – 252 s.